

Skepparen och jungfrun eller Valivan

Balladen "Skepparen och jungfrun" (SMB 191, TSB D 426) är i sina svenska varianter inte en utan två berättelser med minst tre olika slut. Detta är inte helt ovanligt: åtskilliga så kallade balladtyper kan ses som ett slags kluster av motiv, som hålls samman av vissa gemensamma drag. Om vi betraktar andra europeiska motsvarigheter till balladen innehåller de ännu fler motiv och ytterligare minst en variant av handlingen. "Skepparen och jungfrun" är också en ballad som på flera sätt är intressant ur genussynvinkel. Jag kallar här den ena av de två berättelserna för *köpmansberättelsen* och den andra för *cross-dressingberättelsen*. Båda leder fram till att jungfrun förs bort, enleveras, på ett skepp över havet.

I köpmansberättelsen sker följande: En ung kvinna promenerar på havsstranden (i en del varianter bryter hon då mot sin mors uttryckliga tillsägelser). Där möter hon en skeppare eller köpman, som bjuder henne ombord för att se på hans varor. Köpmannen ger henne vin, hon faller i sömn i hans famn och vaknar upp långt ute till havs. Köpmannen säger att hon ska stanna hos honom tills hon har fått en son som kan styra skeppet och en dotter som kan sy på silke. Efter detta kan handlingen sluta på olika sätt: hon stannar hos köpmannen med eller mot sin vilja, eller hon hoppar överbord med varierande resultat. Jag återkommer till slutet.

Det andra narrativet (i de skandinaviska varianterna) är mera komplicerat och omfattar fler episoder. Eftersom det innehåller ett centralt utklädselmotiv där en person av ett kön klär ut sig till ett annat väljer jag beteckningen *cross-dressingberättelsen* (en term väl etablerad på engelska men utan någon hanterlig svensk motsvarighet). I det narrativet lyder handlingen så här: En jungfru avvisar alla friare eftersom hon är hemligt förälskad i Valivan/Vallevan, som hon inte har

sett på flera år, eller eventuellt bara har hört talas om. Valivan förklarar sig till en ung adelskvinna och kommer till jungfruns hem under föregivande att lära sig broderi av henne - alltså en ytterst feminin syssla. På så sätt blir han/hen insläppt i kvinnornas del av huset. Han övertalar (fortfarande förklädd) jungfrun att följa honom till sitt skepp. Efter detta är händelsekedjan lik köpmansberättelsen. Valivan ger jungfrun vin, hon somnar och vaknar upp ute till havs. Vid det här laget bör hon ha förstått att Valivan är en man, men hon vet fortfarande inte vem han är (detta kommenteras ö h t inte i balladtexten i någon variant). Hon låtsas ha små barn hemma som behöver henne, vilket Valivan ju vet inte stämmer. Valivan säger först att hon måste stanna och föda barn åt honom, i samma ordalag som den namnlöse skepparen/köpmannen, men avslöjar sedan att han är den hon är hemligt förälskad i. Där slutar balladen med ett implicerat lyckligt slut, eller hur lyssnaren nu väljer att tolka historien.

I katalogen *The Types of the Scandinavian Ballads* (TSB) kategoriseras "Skepparen och jungfrun" som "folk tale motif" troligen baserat på cross-dressingberättelsens mera komplicerade handling, som ju påminner om åtskilliga sagor med förklädnadsmotiv. I visor av flera olika slag, även senare sådana, förekommer ganska ofta tämligen otroliga förklädnadsmotiv. Ett exempel är den visa som på svenska oftast börjar i stil med "Det gick en jungfru uti en hage, till henne kom där en ung sjöman" Den unga kvinnans länge väntade fästman dyker där upp efter sju år, oigenkänd, och prövar hennes trohet innan han tar fram sin halva av den tudelade ringen som var deras löftessymbol. (Hans trohet talas det inte om alls i visan.) Liknande förklädnadsmotiv förekommer flitigt i visor över hela Europa, och dessutom i mängder av berättelser och teaterpjäser. Hos Shakespeare är t.ex. förklädnadsmotivet mycket frekvent. Att de förklädda sällan känns igen förrän de själva avslöjar sig är en underförstådd förutsättning som ingår i fiktionen.

Dokumenterade varianter

I *Sveriges Medeltida Ballader* (SMB) finns 26 tryckta varianter av balladen "Skepparen och jungfrun" samt en lista på femton ej avtryckta varianter från svenska och finlandssvenska områden. Balladen dokumenterades ganska sent; alla varianter är nedskrifter eller inspelningar direkt från sångare (från 1811 till 1960-talet). "Skepparen och jungfrun" har inte tryckts i skillingtryck, och det finns bara ett par exempel på tryckta versioner i sångböcker från 1800-talet.

Överföringen av balladen bland sångare i svenskspråkiga områden lär alltså inte ha påverkats så mycket av tryckta versioner. Några sångare har dock skrivit ner texten i sina egna handskrivna sångböcker.

Visarkivet har endast ett par inspelningar, samtliga gjorda av Matts Arnberg för Sveriges Radio. Balladen spelades in med båda syskonen Anders Carlsson och Lena Larsson från Ytterby, Bohuslän, vid mitten av 1950-talet; med Lena Larsson också 1961. En finlandssvensk variant spelades in 1957 med Emelie Louise Malm i Pernå, Nyland. Hennes variant, liksom en av Lena Larssons, fanns med på lp:n *Den medeltida balladen* 1962 (ny utgåva på cd 1995). Beträffande uppteckningar ägnade sig 1800-talets insamlare i första hand åt sina egna hemtrakter, så vi har framför allt uppteckningar från södra Sverige. Inspelningarna från 1900-talet tillsammans med tidigare uppteckningar från samma områden visar att balladen verkar ha sjungits i gehörstradition på båda sidorna om Östersjön så sent som på 1950-talet. Trots att dokumentation från områden längre norrut är sparsam kan balladen naturligtvis ha sjungits på många andra platser.

p
Och jungfrun hon gångar sig åt sjö - ge - strand

3
— Ack lilla vännen min! —

f
Der båtar och skutor de gå uti land

p
— Efter dagg faller rägn

stacc. e p *mf* *9p*
Männ det dagas intet än Men det dagas likväl under tiden.

Skepparen och jungfrun SMB 191 K efter Anna Qvarsbom.

Av de 26 avtryckta varianterna i SMB har 23 en något så när komplett intrig. Bland de tryckta och de listade varianterna tillsammans finns ett tiotal fragmentariska texter med en eller två verser. Flera av dessa har melodier och är därför intressanta. Det finns ett antal olika omkväden, däribland ett par nonsensomkväden. Inget av dem har någon direkt koppling till balladens handling. Melodierna varierar från äldre sådana av modal typ till treklangsmelodier som troligen är från tiden kring 1900. Anna Qvarsbom i Östra Husby, Östergötland, sjöng en fin mollmelodi som L. Chr. Wiede upptecknade på 1840-talet.

Sexton av de totalt 41 varianterna uppges ha sjungits av kvinnor och fem av män. I övriga fall saknas sångarens namn, så vi känner endast till vilka som har sjungit hälften av de dokumenterade varianterna. Dessutom vet vi - som vanligt när det gäller visor - inte i vilken mån sångarna har sjungit olika versioner vid olika tillfällen och förlängt eller förkortat balladen, eller valt olika slut. Emellertid går det att vaska fram tre olika typer av slut på denna ytterst varierande ballad.

Olika slut

1. *Genomförd enlevering*

Jungfrun vaknar upp långt ute till havs. Hon ber att få bli seglad till land, till de barn hon säger sig ha, men skepparen säger att han kan "se på hennes snövita bröst att de ej ha varit någon småbarnatröst" samt upprepar ett par till av de formler som återkommer i till exempel balladen om Redebold och Gullborg, även kallad "Vänner och fränder" (SMB 15). Skepparen/köpmannen säger vidare att hon inte får komma iland förrän hon har fått en son som kan styra skeppet och en dotter som kan sy på silke. Jungfrun stannar då kvar, mer eller mindre frivilligt. Tio varianter slutar med framgångsrik enlevering; bland dem finns samtliga varianter som omfattar cross-dressingberättelsen, dvs. de där skepparen är identisk med Valivan.

2. *Katastrofal enlevering*

a) När jungfrun förstår att skepparen vägrar låta henne komma hem kastar hon sig överbord. Efterföljande verser saknas eller har medvetet uteslutits, så att slutet är öppet men med en antydning om tragedi. Tre varianter slutar på detta sätt, samtliga inspelningar från 1900-talet.

b) Jungfrun hoppar överbord och drunknar. Sex finlandssvenska varianter har detta slut; fem av dem har dokumenterats i samma område i Nyland. Eftersom ingen av dessa texter (SMB 191 AJ-AL, AN, Z, alla tryckta i *Finlands Svenska Folkvisor V*) innehåller mera av historien verkar det troligt att andra versioner av berättelsen inte har funnits med i denna lokala tradition.

3. *Omintetgjord enlevering*

Jungfrun hoppar överbord men drunknar inte utan simmar hela vägen hem - eller får fram en båt och ror hem, likt flera varianter av den engelska "The Maid on the Shore" eller "The Sea Captain" (Roud 181). I båda fallen når hon stranden före skepparen/köpmannen som följer efter på sitt skepp. I slutstroforna sitter hon i sitt föräldrahem och skrattar åt skepparen som står utanför och svär. Jungfrun frågar retoriskt: var är nu min som kan styra skeppet och min dotter som kan sy på silke? Här har vi ett klassiskt motiv, jungfrun som med list och/eller styrka undgår sexuellt utnyttjande.

Nio varianter av "köpmansberättelsen" slutar med omintetgjord enlevering. Motivet finns i både 1800-tals- och 1900-talssångares repertoarer och i olika geografiska områden, dock inte i de finlandssvenska. I variant O, den enda från Dalsland, finns en extra strof på slutet där skepparen avslöjar att han är en kungason från England. Detta leder dock inte vidare och kan vara en strof som har vandrat in från någon av de ballader där det motivet förekommer. Variant M slutar helt öppet med att jungfrun vaknar upp på skeppet vid Englands kust. Vi vet inte om övriga strofer har gått förlorade eller uteslutits medvetet - ytterligare en variant från samma område, och även den upptecknad av Levin Christian Wiede vid ungefär samma tidpunkt, 1840-talet, slutar med att jungfrun simmar hem.

Dessa olika berättelseslut, inklusive motivet "jungfrun simmar eller ror i land" förekommer i såväl danska (DgF 241 A, B, DgF 242) och norska varianter som i varianter ur brittiska, nordamerikanska, franska och spanska balladutgåvor. Cross-dressing-motivet förekommer i norska varianter men verkar annars vara sparsamt förekommande. De olika sluten laddar balladen med helt olika slags modus, tragiskt för drunkningen och komiskt, snarast skämtviseliknande, för simbravaden. Tyvärr finns ju i de flesta fall endast en uppteckning eller inspelning med varje sångare, så vi vet inte i vilken utsträckning en sångare kan ha varierat texten i olika situationer. Slut som växlar mellan lyckligt och olyckligt (eller mellan

liv och död) i olika varianter förekommer i en mängd ballader; här är "Skepparen och jungfrun" ett ganska typiskt exempel.

Cross-dressing-motivet i "Skepparen och jungfrun" är tämligen ovanligt i svenska ballader eftersom det handlar om en man som framgångsrikt klär ut sig till kvinna; motivet förekommer t.ex. också i "Jungfru Gunnela och riddar Perleman" (SMB 101), men det motsatta motivet är vanligare. I båda fallen är ett syfte att kunna få tillträde till rum som tillhör det andra könet. I de flesta fall resulterar förklädnaden i någon typ av förvirring kring kön och sexualitet (här finns en intressant studie av cross-dressingmotiv och bekönad mening i kanadensiska ballader, gjord av Pauline Greenhill). I flera skandinaviska och andra ballader är cross-dressing en emancipatorisk handling som åstadkommer en förskjutning av kön och makt, i synnerhet när en kvinna uppträder i mansdräkt. I "Skepparen och jungfrun" kan motivet framför allt karakteriseras som flertydigt och ambivalent: förklädnaden ger Valivan möjlighet att bli bekant med och enlevera en kvinna, men om han genomför detta i sin maskulina eller feminina identitet är inte helt klart; berättelsen ger en eventuell möjlighet till en queer läsning. Han ägnar sig åt en ytterst feminint kodad sysselsättning, sömnad, för att uppnå sitt mål. I åtskilliga andra vistexter förlöjligas en man som gör kvinnors arbete, men Valivan verkar lyckas med att göra berättelsen queer på sina egna villkor.

Ingrid Åkesson

Referenser

- Danmarks gamle Folkeviser Bd 1-9 1853-1923. Utgivna av Svend Grundtvig, Axel Olrik m.fl. Köpenhamn.
- Greenhill, Pauline 1995. "Sexuality and Gendered Meanings in Cross-dressing Ballads" *Journal of American Folklore* 108,1995.
- Sveriges Medeltida Ballader 4:2. Ed. Bengt R. Jonsson, Margareta Jersild, Sven-Bertil Jansson. Utgivna av Svenskt visarkiv. Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 1983-2001.
- The Traditional Ballad Index. Copyright © 2013 by Robert B. Waltz and David G. Engle. <http://www.fresnostate.edu/folklore/Contents.html> (besökt 130927)
- The Types of the Scandinavian Ballads. A Descriptive Catalogue.* Red. Bengt R. Jonsson, Svale Solheim, Eva Danielson. Stockholm: Svenskt visarkiv/Oslo: Universitetsförlaget, 1978.